

Ї єòàí í ý ÿñòí ð³; òà ÿñòí ð³í àðàó³;

Т 04/2012 А01 А1 0001 ЕЕ А001 АЕ

Г.Л.ПЕРВИЙ

УДК 94 (477) СРСР

ЧИ БУВ ГОЛОД 1932-1933 РР. ГОЛОДОМОРОМ: РЕЗУЛЬТАТИ ОДНІЄЇ ДИСКУСІЇ

В статті аналізуються матеріали наукової дискусії на сторінках англійського журналу “Soviet studies”. Визначені позиції сторін у вивченні проблеми голодомору в СРСР довоєнного періоду, питання ув’язане в більш широкий контекст репресивної політики радянського керівництва 30-х рр. XX ст.

Ключові слова: голодомор, репресії, репресивна система, демографічна криза.

В статье анализируются материалы научной дискуссии на страницах английского журнала “Soviet studies”. Определены позиции сторон в изучении проблемы голодомора в СССР довоенного периода, вопрос увязан в более широкий контекст репрессивной политики советского руководства 30-х гг. XX в.

Ключевые слова: голодомор, репрессии, репрессивная система, демографический кризис.

The article deals with the analysis of the scientific discussion in English journal “Soviet studies”. There were defined the attitudes of participants in the studying of the Golodomor problem in USSR before the II world war. The question is linked with the wide context of the repressive policy of the soviet leadership in 30-th of XX century.

Key words: Golodomor, repressions, repression system, demographic crisis.

Проблема наукового визначення голодомору та об’єктивної оцінки цього явища є надзвичайно складною і має великий політичний зміст. Саме тому цей аспект радянської історії України привертає зараз велику увагу науковців, публіцистів та політиків. Підтвердженням цьому є ціла низка публікацій, ґрунтовних наукових видань. У 2007 році Верховна Рада України прийняла Закон про визнання голодомору в Україні геноцидом українського народу. Однак в даній дискусії остаточної крапка ще не поставлена.

Зарубіжна історіографія також активно досліджувала питання голодомору, демографічних втрат населення України, причин та наслідків масового голоду серед українського населення.

Мета даного дослідження – проаналізувати результати наукової дискусії

англо-американських істориків щодо масштабів голодомору та демографічних втрат населення.

В квітні 1990 року американський дослідник С. Віткрофт опублікував статтю в журналі «Soviet studies» «Більше відомостей про масштаби репресій та надмірної смертності в Радянському Союзі 30-х років» [1]. Спираючись на статистичні дані, опубліковані російськими істориками М.Тольцем, В.Цапліним, В.Земсковим щодо масштабів сталінських репресій, одним з проявів яких вони вважали голодомор, автор спробував проаналізувати обсяги демографічних втрат населення Радянського Союзу від політичних репресій та голодомору. Використовуючи дані М.Тольца, дослідник стверджував, що в радянській статистиці є дві цифри загальної чисельності населення Радянського Союзу: 156 та 162

млн. чол. Відповідно, демографічні втрати населення складають 5-7 млн. чол. [1, с. 356].

Посилаючись на публікації В.Земскова, Віткрофт визначає чисельність ув'язнених та спец поселенців в СРСР в 1,5 млн. чол. Відповідно, демографічні втрати від голодомору мали складати різницю між репресованими та загальними втратами населення. Дослідник працював в радянських архівах, аналізуючи дані Загсів відповідного періоду. Незважаючи на статистичну похибку, можливу для таких масових джерел, Віткрофт відзначив подвійне зростання смертності населення та відповідне помітне зниження народжуваності. Беручи за середній рівень смертності в країні у 19,7% в попередні роки, Віткрофт визначив рейтинг смертності в 37,7%, що відповідно вдвічі більше попереднього періоду. Рівень народжуваності склав відповідно 31,9 та 25 дітей на тисячу населення, що також свідчить про демографічну кризу. Роблячи висновки з статистичних досліджень, автор доходить висновку про загальні демографічні втрати населення на рівні 5-7 млн. чол. [1, с. 357]. Таким чином, Віткрофт фактично заперечив дані, наведені раніше Дж. Мейсом та Р.Конквестом, які визначали кількість жертв голодомору лише на Україні понад 5 млн. чол. Більше того, він прямо заявив про те, що «дані, наведені Мейсом та Конквестом, неможливо прийняти» [1, с. 359].

Полемізуючи з приводу районування голодомору, Віткрофт вказав на більш ніж потрібне збільшення смертності серед населення України, причому відчутної різниці між окремими регіонами України він не побачив: 3,5 рази в Харківській та Київській областях, та 2,5-3 рази в Дніпропетровській, Одеській та Вінницькій [1, с. 360]. Більш ніж дворазове збільшення смертності населення були відзначені в Нижньому Поволжі та на Північному Кавказі. В інших регіонах країни індекс смертності не перевищував статистичних коливань. Таким чином, автор зафіксував

факт голодомору не лише на території України, що, однак не заперечувалося і раніше. Передчуваючи дискусію та звинувачення у некомпетентності, автор чимало уваги приділив оцінці вірогідності статистичних даних СРСР довоєнного періоду. Він вказав на сумнівну вірогідність статистичних даних щодо чисельності та руху населення в Україні та Казахстані, однак вважав, що за умови застосування методів обробки статистичних даних, можна отримати об'єктивну картину масштабів та наслідків голоду 1932-1933 рр. для Радянського Союзу. Підбиваючи підсумки дослідження, Віткрофт визначив загальну цифру демографічних втрат населення територій, охоплених голодом 1932-1933 років в 4-5 млн. чол., маючи на увазі всі регіони, охоплені голодом, а не лише територію України.

Безумовно, стаття молодого автора не залишилася поза увагою. Протягом більше 10 років на сторінках радянської преси велася тривала дискусія щодо нових даних та відповідності статистики теоретичним викладкам визнаних дослідників Голодомору України Дж.Мейса та Р.Конквеста.

В 1991 році в тому ж журналі вийшла стаття Майкла Елмана «Нотатки з приводу чисельності жертв голодомору» [2], де автор, полемізуючи з С.Віткрофтом, прагнув довести, що реальні дані втрат населення від голодомору були набагато більшими, ніж доводить автор. Посилаючись на публікацію Є.Андрєєва, Л.Дарські та Т.Харькової в журналі «Вісник статистики» за 1990 рік, Елман доводить, що загальна кількість померлих від голоду в 1933 році співпадає з загальною кількістю померлих в цей рік і становить 11,5 млн. осіб [2, с. 375]. Вирахувавши середню смертність населення в 3,4 млн. осіб, автор виводить остаточну цифру втрат від голоду лише померлими в 8,1 млн. чол. Додавши до даних про померлих відомості про зниження народжуваності з 45,2 до 34, 7, Елман встановлює загальні демографічні втрати населення від голоду в 10 млн. осіб [2, с. 376].

Аргументуючи свою позицію, автор стверджує, що Віткрофт не мав доступу до даних перепису населення і його статистичні дослідження базувалися лише на результатах записів руху населення через мережу Загсів. А дані таблиці радянських вчених та самого Елмана базувалися на матеріалах коректованих переписів населення за 1926, 1937 та 1939 роки. Крім того, на його думку, відмінність в даних радянських вчених та С.Віткрофта криються не лише у різноплановості джерел, а ще й у методах підрахунку народжуваності та смертності населення СРСР довоєнного періоду [2, с. 376-377]. Щодо помилок Віткрофта, автор зазначив:

1. Рівень народжуваності 20-х років та 1932-33 рр. значно занижений. Посилаючись на публікації радянських вчених, Елман стверджував, що рівень народжуваності у 1933 р. склав не менше 34,7 на 1000 чол., а на 1934 рік відповідно 24,9-26,4, що складає демографічні втрати 2,2 млн. ненароджених, або прямі демографічні втрати. Крім того, Віткрофт визначав падіння рівня народжуваності через скорочення реєстрацій новонароджених у відділах Загсу, а радянські вчені включили у свої розрахунки кількість померлих вагітних жінок, які не могли народити у відповідний термін, а також новонароджених дітей, що померли від голоду і не були зареєстровані у відділах Загсу [2, с. 377].

2. Питання міграції. На думку Елмана, Віткрофт не врахував відомостей про внутрішню міграцію населення, яка на момент голоду складала близько 2 млн. чол., особливо для Казахстану, де рівень міграції був найбільшим.

3. Масштаби репресій. Помилка Віткрофта полягала в тому, що він використовував абсолютно невірогідні дані про чисельність репресованих як в період голоду, так і у пізніші роки, що дало очікувану помилку у визначенні чисельності населення в цілому і, відповідно, масштаби людських втрат від голодування.

4. Приєднання нових територій 1939-1940 рр. Відповідно до приблизних даних, було додано близько 20 млн. осіб, що також не було враховано Віткрофтом у підрахунку загальної чисельності населення у довоєнний період [2, с. 378].

Узагальнюючи зміст полеміки з Віткрофтом, Елман відзначив, що загальна кількість помилок та припущень, допущених Віткрофтом не дає можливості погодитися з автором з приводу масштабів демографічних втрат населення під час голодомору. При цьому районування масового голоду у Елмана сумнівів не викликало. Загальна сума демографічних втрат населення, за підрахунками Елмана, мали скласти не менше 10-12 млн. осіб [2, с. 389].

Проаналізовані статті Віткрофта та Елмана можна вважати програмними, оскільки вони визначили дискусійні питання: кількість населення, що постраждало від голодомору; масштаби демографічних втрат; визнання факту Голодомору для України; кореляція втрат від голодомору з загальними даними жертв репресій в СРСР довоєнного періоду. Головним питанням стало визначення загального обсягу демографічних втрат населення від голодомору, а власне, 4-5 млн. чи 10-12 млн. чол.

В числі 5 журналу «Soviet studies» очікувано відповів масштабним листом Р.Конквест [3]. Стримане обурення позицією Віткрофта полягало у звинуваченні Конквеста у неофіційності інформації, наданій автором у попередніх публікаціях. Головними джерелами інформації, за висловленнями Конквеста, для нього були офіційні дані радянської статистики, а також свідчення емігрантів повоєнного періоду [3, с. 950]. Полемізуючи з Віткрофтом, автор вказував про загальну чисельність населення СРСР на 1939 р. в кількості 167,2 млн. осіб, загальна кількість спецконтингенту Гулагу, наведена Віткрофтом, заперечується навіть офіційними радянськими органами правопорядку. Крім того, посилаючись на

В.Данилова (публікація 1968 р.), Конквест погоджувався на загальну кількість дефіциту населення у 17-18 млн. осіб, вважаючи дискусійним лише питання визначення з загальної кількості людських втрат відсотку постраждалих від голодомору 1932-1933 рр.[3, с. 950]. Не додаючи зайвих аргументів, Конквест підтвердив, що його власна думка втрат СРСР від голоду складає не менше 7 млн. осіб, загальні втрати мають включати також «казахську катастрофу» і втрати серед переселених куркулів. На його думку, нові статистичні дані нічого нового не додали до його досліджень попереднього періоду, особливо його книги «Жнива скорботи»[3, с. 951]. Єдина помилка, яку Конквест визнав, це похибка в 1 млн. осіб щодо померлих куркулів: його дані складали не менше 3 млн. чол., а сучасна статистика органів КДБ визначає втрати в межах 2 млн. осіб. Відповідним чином автор висловив припущення щодо відносної рівноваги втрат СРСР від голодомору 1932-1933 рр. – 7-8 млн. чол.

Підсумовуючи свою аргументацію, Конквест продовжував наполягати на тому, що його точка зору, сформована під час першого опрацювання проблеми голодомору в СРСР є єдино вірною, а позиція Віткрофта хибна від самого початку через фахову невідповідність автора.

Різкий тон публікації, приховані звинувачення Віткрофта у професійній невідповідності лише посилили напругу дискусії, оскільки очікувалася відповідь якщо не самого Віткрофта, то хоча б прихильників його точки зору. Однак наступна публікація була видана знову прихильниками Мейса та Конквеста. В 4 числі «Soviet studies» була надрукована стаття М.Елмана «Нотатки з приводу джерел»[4]. Невелика за обсягом публікація стосувалася статистики загальної чисельності населення СРСР довоєнного періоду. Вказавши на некоректний поділ Віткрофтом джерел з історії СРСР довоєнного періоду, особливо статистичних даних на «статистичні» та «літературні», Елман підтримав точку зору

Конквеста про те, що радянська статистика дуже часто була фальшивою і могла призвести до необ'єктивних висновків[4, с. 913]. Однак автор зазначив, що «літературні» джерела, які містили кількісні показники також можуть бути джерелом серйозних помилок для науковців. Так, в якості прикладу, він наводить дані С. Розенфельда від 1983 року, де останній наводить дані, базовані на публікації Антонова-Овсєєнко, отриманих в системі Гулаг. Відповідно, Розенфельд визначив загальну суму демографічних втрат на рівні понад 21 млн. осіб, що, на думку Елмана, явно не відповідає дійсності[4, с. 913]. Критикуючи дані Розенфельда, автор прямо заявив про неможливість використання «літературних» джерел для отримання об'єктивної статистичної інформації про СРСР довоєнного часу. Таким чином, Елман додав ще одну проблему у загальну дискусію: наявність та вірогідність джерел статистичної інформації щодо масштабів репресій та голодомору в СРСР довоєнного періоду.

Наступний раунд дискусії було розпочато черговою публікацією С.Віткрофта в журналі «Europa-Asia studies» (в 1992 році після розпаду СРСР так було перейменовано журнал «Soviet studies») під назвою «Додаткові нотатки по визначенню голоду, таборів та смертності»[5]. Дискусуючи з Розенфельдом, Віткрофт вказував на значні помилки радянських у визначенні загальної кількості населення СРСР, а також неправомірні скарги на відсутність вірогідних джерел. Автор свідчить про те, що доступність до архівів НКВС-МВС-МДБ-КДБ відкриває для дослідників можливість отримати об'єктивну інформацію від першоджерел. Віткрофт вказує на ґрунтовну публікацію документів групою В.Данилова, перекладену англійською мовою, публікації А.Рогінського, базовані на нових документах з архівів ОДПУ. Відповідно, Віткрофт відкидає можливість посилення на публікацію Антонова-Овсєєнко як явно заангажовану і далеку від об'єктивності.

Полемізуючи з Розенфельдом, автор наполягає, що його точка зору на загальну чисельність демографічних втрат серед населення, викликаних голодомором, сталінськими репресіями підтверджена сучасними статистичними даними з архівних джерел і не може підлягати сумнівам[5, с. 505].

Того ж року була опублікована стаття Р.Конквеста «Жертви сталінізму: коментар»[6]. Сприймаючи кожен публікацію Віткрофта як приватну образу, автор піддав нищівній критиці майже кожен позицію опонента. Так, Конквест намагався розвіяти захоплення свого противника ступенем вірогідності нових відкритих архівних джерел, заявивши, що об'єктивність навіть архівів надзвичайно сумнівна. Автор звинуватив Віткрофта в тому, що той некритично сприйняв статистичні дані, наведені у доповідях Круглова та Шверніка, а також сприйняв на віру сумнівні публікації Земскова[6, с. 1317]. Крім того, Конквест заявив, що суперник просто відкидає ті факти, що суперечать його позиції і ігнорує явні свідчення на користь точки зору Конквеста. Серед них свідчення Серго Мікояна, результати перепису населення 1939 року та ін.[6, с. 1318]. Таким чином, позиція Конквеста по всіх питаннях дискусії залишається непохитною і всі намагання Віткрофта довести відносну гуманність сталінського режиму до власного населення є марними і свідчать лише про наукову недобросовісність опонента.

Через рік дискусія продовжилася статтею Дж. Кіпа «Віткрофт та сталінські жертви: коментар»[7]. Фактично, стаття свідчила про цькування Віткрофта палкими прихильниками позиції Мейса та Конквеста. З перших же рядків статті Кіп виступив з нищівною критикою позиції Віткрофта у питанні визначення кількості жертв сталінських репресій. Автор визначив кількість репресованих не менше 8 млн. осіб, посилаючись на матеріали ФСБ, опубліковані нещодавно[7, с. 1089]. Відповідно, шквал критики обрушився і на

Земскова, який наполягав на набагато менших обсягах сталінських репресій. Аналізуючи доповідь Круглова, Кіп заявив, що дані фальсифіковані і не можуть бути прийняті до уваги сучасним науковцем. На думку автора: «Історики не повинні дати загипнотизувати себе статистикою»[7, с. 1091]. Його позиція є наступною: історик повинен опрацювати всі дані – письмові, літературні, статистичні і ув'язати позицію офіційних органів влади з політичною обстановкою свого часу.

В другому числі журналу «Europe-Asia studies» від 1999 року була опублікована стаття Віткрофта «Жертви сталінізму та радянська секретна поліція: порівняльність та вірогідність архівних даних не останнє слово»[8]. Починаючи свою статтю, автор задався риторичним питанням: чи можемо ми (радянологи - ПГ) позитивно реагувати на нові обставини, які відкривають нам нові архівні дані[8, с. 315]? Відповідаючи на це питання з точки зору, Конквеста автор дає негативну відповідь. Погоджуючись з тим, що його старі дослідження потребують суттєвого оновлення, Конквест вперто не бажає взяти до уваги нові дані, що видаються російськими дослідниками. Вперто захищаючи свої висновки, Конквест воліє не реагувати на нові архівні матеріали, не бажає дискутувати з приводу їх вірогідності та об'єктивності. Відповідно, Віткрофт звинувачує Конквеста у неконструктивному методі ведення дискусії, у голосливих звинуваченнях на адресу Віткрофта у професійній непорядності та відсутності наукової критики джерел інформації з приводу жертв сталінських репресій. Віткрофт також звинувачує Конквеста у тому, що останній вільно тлумачить дані, отримані з архівних джерел і не бажає бачити, що цілий ряд архівних матеріалів заперечують його теоретичні висновки [8, с. 316]. Крім того, Віткрофт прямо звинувачує Конквеста у тому, що той досі є прибічником старої інформації, яка вже більше не відповідає дійсності у світлі нової офіційної інформації.

імпульс до дискусії надало видання за кордоном праці О.Солженіцина «Архіпелаг Гулаг», де стверджувалося, що на 1941 р. у системі Гулагу перебувало не менше 12 млн. осіб. Ці ж дані були підтримані С.Розенфельдом, з яким у Віткрофта була тривала дискусія з приводу надмірного перебільшення масштабів втрат населення від сталінських репресій. У суперечку втрутився Конквест, який підтримував позицію Розенфельда. З того моменту дискусія між Конквестом та Віткрофтом набула персонального характеру і в такому диспуті готився будь-який аргумент.

Потужним стимулом до продовження дискусії щодо жертв сталінізму стали публікації у 1989 р. матеріалів Земскова. Ці дані свідчили про загальну чисельність в'язнів Гулагу на рівні 0,5-1 млн. осіб станом на 1939-1941 рр. Крім них, зареєстровано 500 тис. спец поселенців, які після закінчення терміну ув'язнення залишилися проживати в місцях відбування покарання, але вже на положенні спецконтингенту. Спираючись на дані Земскова, Віткрофт дійшов висновку, що загальна кількість в'язнів складала не більше 2,5 млн. осіб, 2,5 млн. спец поселенців, а також 65 тис. осіб у засланні чи під відкритим наглядом міліції. Крім того, аналіз даних Земскова свідчив про те, що смертність в'язнів не перевищувала 70 осіб на тисячу, а це значило, що загальна кількість померлих за весь період існування Гулагу була не більше 1,6 млн. осіб, а не 12 млн. за оцінками Конквеста. Наведені дані різко розходилися з висновками Конквеста, але на цей раз у Віткрофта були досить надійні аргументи у вигляді опублікованих джерел радянських правоохоронних органів [8, с. 320]. Однак, на хвилі критики сталінізму в СРСР стали публікуватися дані про сталінський терор, які почали свідчити на користь позиції Конквеста. Радянські вчені, посилаючись на відомі їм архівні джерела, наводили статистику, схоже отриману з публікацій самого Конквеста. Це дало змогу Конквесту тоді говорити про низьку вірогідність радянських архівних джерел і про

необхідність застосування так званих «літературних джерел», тобто інформацію з іноземних, емігрантських та радянських публікацій періоду перебудови.

Дані, що суперечили позиції Конквеста були надруковані в 1993 році за кордоном у співавторстві Земскова, Гетті та Ріттерспорна [8, с. 322]. Відповідаючи на непряму критику на свою адресу, Конквест наполягав на необ'єктивності публікації, на заниженні справжніх даних про жертв сталінізму та на необхідності додаткової перевірки статистики, наведеної Земсковим.

На думку Віткрофта, на момент написання статті (1999 рік), радянські архіви надали такий масив джерел, що їх не мають більшість істориків по будь-якій іншій історичній проблематиці. Відповідно, виникло питання визначення ступеня вірогідності джерел. Віткрофт вдається до аналізу процесу утворення та міри об'єктивності радянських джерел інформації взагалі та джерел, що стосувалися репресивної системи, зокрема. Офіційні статистичні дані, які пенітенціарна система готувала для партійних, державних та правоохоронних органів була закритою і зберігалася в секретних архівах НКВС та партійних органів. Інформація з цих матеріалів не потрапляла до публікацій у засобах масової інформації. За Хрущова, ці секретні матеріали, за свідченням Віткрофта, були передані до центрального архіву ЦГАОР. Саме цими матеріалами, на думку автора, і користувався Земсков, коли публікував свої статті. В пізніший період стали доступними архіви ЦГАРФ з фонду 9401. Це документи системи Гулаг: доповіді, замовлення з таборів, звіти, харчові раціони тощо. Окремо підібрані дані про кількість заарештованих, притягнутих до слідства на підставі політичних злочинів, та окрема статистика щодо інших кримінальних злочинів. Дані з приводу арештів, розгляду політичних справ звичайними судами, а також надзвичайними органами знаходяться в архіві ЦГАРФ Ф. 9492s. За межами можливостей дослідника знаходилися лише

архіви ОДПУ. Доступні лише звіти ОДПУ, які знаходяться в спеціальних папках архіву ЦГАРФ. В останній час до архівних даних отримали доступ і представники зарубіжної науки.

Новітні архівні дані показують суттєву помилку Конквеста у визначенні наслідків сталінських репресій. Статистичні дані показують перебільшення обсягів сталінських репресій Конквестом як мінімум вдвічі. Крім того, Конквест в останніх публікаціях вдається до перекручення даних, вважаючи заарештованими і тих, кого просто переводили з одного табору до іншого. Віткрофт погоджується, що дані щодо загальної кількості в'язнів системи Гулаг мають бути доповнені іншими джерелами: відносно заарештованих поляків, втікачів з таборів, які пройшли через нове судове слідство, військовополонених часів II світової війни [8, с. 329].

Ведучи полеміку з опонентами, Віткрофт відзначив, що частина радянських вчених, у погоні за сенсацією, видає за свою інформацію, отриману з ранніх публікацій Конквеста, Мейса та інших. Серед таких плагіаторів він називає Волкогонова, Шатуновську, Карбаїнова та ін. Виникає заплутана ситуація, коли Конквест посиляється на публікації радянських і російських істориків як на вірогідні джерела інформації, однак ці публікації засновані на творах самого Конквеста, хоча його авторство плагіатори замовчують [8, с. 331].

Додатковим аргументом для Віткрофта стали статистичні дані щодо репресованих офіцерів Червоної армії, які явно суперечать даним Конквеста. Так, останній твердив про репресії щодо половини командного складу Червоної армії, і лише невелика частина репресованих була звільнена напередодні війни. У відповідності до даних доповіді заступника міністра оборони Щаденка, 34 тис. офіцерів було звільнено з армії, з них 10 тис. було заарештовано, однак у 1939 році близько 7 тис. було звільнено від покарання [8, с. 331].

Особливого значення Віткрофт надав питанню організації та загальних втрат від голодомору 1932 р. Відповідаючи Конквесту на звинувачення у тому, що радянське керівництво накопичувало хлібні запаси, не звертаючи уваги на голодування власних громадян, Віткрофт зазначив, що дані Конквеста свідчать про плани керівництва, а не про їх реальне виконання, оскільки обсяги дійсно накопичених запасів були набагато меншими від запланованих і формувалися на випадок війни з Японією через ускладнення відносин на Далекому Сході [8, с. 322]. Відповідно, реальний запас зерна СРСР склав не 4,5 млн. тонн, а лише 1,9 млн. тонн так званого перехідного запасу, який дозволяє забезпечити пекарні зерном протягом липня, коли новий врожай ще не надійшов до елеваторів.

Того ж року вийшла чергова публікація Р.Конквеста «Коментар до Віткрофта» [9]. Грунтовний лист історика знову почався особистими випадками щодо відповідності фаху опонента. Відбиваючи нападки Віткрофта, Конквест визначив точки розбіжності позицій у дискусії:

1. Звинувачення у сталінському неоревізіонізмі.
2. Ігнорування очевидних даних про кількість жертв голодомору через недостатню кваліфікацію автора.
3. Прямі звинувачення радянського керівництва у цілеспрямованій політиці щодо організації голодомору [9, с. 1479].

Відповідаючи на перше звинувачення, Конквест, зокрема вказав, що звинувачення у захопленні Сталінім серед зарубіжних дослідників справедливе лише по відношенню до вкрай незначної групи істориків, яких дійсно можна зарахувати до сталіністів.

По другому питанню позиція Конквеста була ще більш однозначною. Відкидаючи звинувачення у ігноруванні останніх даних щодо масштабів сталінських репресій, автор стверджував, що ніякі дані не руйнують його висхідні позиції у визначенні місця та ролі сталінізму у радянській політиці, а саме,

доводять антигуманний характер сталінізму щодо власного населення [9, с. 1479].

Щодо голодомору як свідомої державної політики радянської влади, автор аргументує свою позицію тим, що радянські історики значно занижують обсяги врожаю хліба в СРСР в період початку голоду. Так, посилаючись на В.Данилова, Конквест цитує висловлювання Молотова у відповідь на запит М.Хатаєвича (першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У) щодо надання селянам державної хлібної позики як звинувачення останнього у антибільшовизмі [9, с. 1480]. Дискутуючи щодо доповіді Круглова, Конквест взяв до уваги доповідь керівника архіву Міністерства безпеки Краюшкіна щодо того, що відомості з приводу кількості в'язнів Гулагу значно занижені, і не в інтересах КДБ було приховувати даний факт. З приводу доповіді Шверніка, Конквест зазначав, що в доповідь не було включено загальну кількість полонених польських офіцерів, а також більше 8 тис. в'язнів, що не були військовополоненими [9, с. 1480]. Пом'якшуючи стиль своєї критики офіційної радянської статистики, автор зазначив, що дані Шверніка можуть бути прийняті до уваги, однак до них треба ставитися критично. Відкидаючи звинувачення Віткрофта у антипатії до документів, автор зазначив, що його позиція має сприйматися зважено, оскільки він ставиться до радянських архівних даних з великим відсотком скептицизму і звик брати до уваги і інші джерела, які слід розглядати навіть за відсутності офіційної документації. Звинувачуючи Віткрофта у ігноруванні важливої інформації, Конквест вказував, що опонент побіжно зарахував до «літературних» джерел ті публікації радянських офіційних осіб, які не базувалися на державних документах, а саме в них, на думку автора, міститься найбільш цінна інформація щодо багатьох аспектів державної політики СРСР. Паруючи звинувачення Віткрофта у непоступливості Конквеста щодо кожного пункту своїх

теоретичних постулатів, останній зазначив, що він не бачить підстав щось змінювати у своїх поглядах, оскільки ні матеріали дискусії, ні останні радянські дослідження проблеми голодомору та сталінської репресивної політики в цілому не дали йому змоги знайти гідні аргументи на користь своїх опонентів [9, с. 1481]. Захищаючи свою точку зору, Конквест наводить свої джерела інформації з приводу системи репресивних органів, чисельності жертв сталінського терору: статистичні дані чисельності ув'язнених в таборах Колими, свідчення емігрантів та радянських дисидентів тощо.

В якості додаткової аргументації щодо загальної кількості жертв сталінізму, Конквест зазначив наступне:

1. Слід врахувати ту обставину, що стаття 58 КК СРСР передбачала не лише політичних репресованих, а й кримінальний елемент побутового змісту: ті, хто запізнився на роботу, керівники нелегальних релігійних організацій;

2. Навіть допустивши вірогідність даних НКВС, слід відзначити помилкові дані щодо різних категорій репресованих, особливо спец поселенців, даними про яких Віткрофт не володіє;

3. Категорія «заарештовані» надто неконкретна, оскільки включала в себе тих, хто знаходився на етапі попереднього слідства;

4. Смертність серед засуджених на 10 років без права на листування не реєструвалася органами Загсу до 1945 року;

5. Лише зараз ми отримали інформацію щодо військових, засуджених в період чисток, і звільнених у передвоєнний час;

6. Чималий список НКВС засуджених по списку №1, тобто до розстрілу, проходив по статистиці як список №2 або виселені. Крім того, для більшості вироків виселення передбачалося як додаткове покарання після закінчення терміну основного;

7. Близько 1 млн. засуджених було звільнено після початку війни, однак всі вони потрапили до штрафних батальйонів і

є сумніви з приводу того, чи можна таку практику вважати звільненням[9, с. 1481].

Стаття Віткрофта викликала також публікацію Джона Кіпа «Віткрофт та сталінські жертви: коментар»[10]. В статті було висловлено співчуття з приводу того, що Віткрофт зробив багато для аргументації своєї думки, однак в цілому ситуація з дослідженням питання масштабів сталінських репресій практично не зрушила з місця[10, с. 1089]. Головні причини: - відкрито доступ до масових джерел, однак ретельний аналіз такої великої кількості облікових карток НКВС (понад 8 млн. шт.) є надто складним та тривалим завданням; - опубліковані архівні матеріали базуються на аналітичних висновках тих, хто готував звіти, зведення, статистичні матеріали для вищого партійного та державного керівництва, тому ці матеріали підлягають сумніву щодо вірогідності їх як джерел історичної інформації[10, с. 1090]. Таким чином, дані, наведені Віткрофтом, неточні, мало ймовірні, базуються на джерелах з високим рівнем розбіжностей у результатах, крім того побудованих на хибній методології і не враховують велику кількість інших елементів[10, с. 1091].

Критикуючи спробу визначити вірогідність радянських джерел Віткрофтом через велику мотивацію державного та партійного керівництва знати виробничі потужності пенітенціарної системи, Кіп зазначав, що в системі таборів встановилася певна ієрархія ув'язнених, де існував чималий відсоток виключених з системи примусової праці, яких Кіп назвав придурками, тобто тими, хто мав поблажливе ставлення до себе з боку адміністрації табору[10, с. 1091].

Встановлюючи загальну статистику смертності, Кіп вимагав включити до цього списку не лише жертв «натуральної» смертності (тобто від хвороб, голодування, виробничого травматизму), але й жертв кримінального вбивства у місцях позбавлення волі, а також вбитих під час актів непокори адміністрації та під час

спроби втечі. Кіп відзначив також, що на загальній хвилі дискусії серед зарубіжних вчених, в пострадянській Росії спостерігається підвищена увага до проблеми сталінських репресій у вигляді серійних видань регіональних книг пам'яті, які стають об'єктами критики з боку таких вчених, як Віткрофт.

Віткрофт не затримався з відповіддю на критичні статті щодо своєї концепції історії СРСР передвоєнного періоду. В 2000 р. було опубліковано його статтю «Масштаби та природа сталінських репресій та їх демографічне значення: з приводу коментарів Кіпа та Конквеста»[11]. Коментуючи статті своїх критиків, Віткрофт зазначив позитивний елемент у статті Кіпа з приводу сумнівів щодо вірогідності радянських архівних джерел, а також з приводу необхідності залучення додаткових даних щодо масштабів сталінських репресій. З приводу статті Конквеста, Віткрофт зазначив, що опонент очевидно не зрозумів сутність аргументації, оскільки коментар Конквеста був цілком присвячений дрібним питанням, які не були змістом статті[11, с. 1143].

В плані дискусії з Конквестом, Віткрофт зазначив, що головний зміст його статті[8] полягав у тому, щоб довести той факт, що дані з приводу заарештованих та засуджених корелюють з даними про надходження засуджених до пенітенціарної системи, та їх звільнення після відбуття покарання[11, с. 1143]. В статті вказувалося також на два шляхи потрапляння до пенітенціарної системи: через звичайні судові органи, та через органи позасудової розправи. Стосовно цих головних позицій критика Конквеста необ'єктивна, спрямована на дискредитацію Віткрофта як вченого, а не аргументовану критику його позиції. Віткрофт також звинувачує Конквеста у голосливих заявах з приводу його (Віткрофта – ПГ.) позиції та аналізу статистичних даних. Крім того, за свідченням Віткрофта, для Конквеста публікації Вайсберга є більш надійним джерелом інформації, ніж радянські архіви.

Розрахунки Вайсберга базувалися лише на чисельності заарештованих у Харківській в'язниці в той період, коли там перебував сам Вайсберг. Роблячи відповідні припущення, Вайсберг стверджував, що в СРСР було заарештовано не менше 5,5% населення, або 9,4 млн. чол. Зрозуміло, що до таких даних цифра Конквеста у 7 млн. осіб виглядає більш зваженою[11, с. 1145].

Відкидаючи звинувачення Конквеста у надмірному захопленні архівами, Віткрофт погоджувався з тим, що ні статистичні дані, ні припущення не є досконалими. Однак він заперечував і проти того, щоб припустити, нібито Вайсберг ретельніше вивчав радянські архіви, чи знайшов інші, вірогідніші за архівні, джерела інформації про ступінь радянських втрат від голодомору та сталінських репресій[11, с. 1145]. Можна припустити, що адміністративно-територіальні зміни СРСР в період II світової війни вплинули на загальну чисельність населення СРСР у демографічному ступені. Однак стверджувати, що в цих територіях кількість ув'язнених перевищувала сотні тисяч надто не конкретно і не могло збільшити загальну кількість жертв сталінських репресій вдвічі, або втричі, як про те свідчив Конквест.

З приводу хлібних запасів СРСР в періоду голодомору, Конквест не може зрозуміти різниці між стратегічними запасами та оперативним резервом. В СРСР в роки голоду стратегічний запас був відсутнім, а оперативні резерви не перевищували 0.5 млн. тонн [11, с. 1146].

Нарешті, надмірні дані Конквеста щодо жертв сталінізму, особливо в'язнів пенітенціарної системи, заважають працювати сучасним соціологам та економістам, що вивчають радянську соціальну та економічну систему, оскільки визначена Конквестом чисельність в'язнів понад 8 млн. осіб одночасно не дає досліднику зрозуміти сутність сталінської системи радянської влади та механізм її діяльності[11, с. 1146]. Одночасно, навіть зважено підходячи до радянського режиму,

не можна ігнорувати масові політичні репресії як соціальне та політичне явище.

Полемізуючи з Кіпом, Віткрофт зазначив, що не заперечує проти використання різних видів джерел з історії СРСР довоєнного періоду. Так, він добре усвідомлював, що перш, ніж аналізувати радянську статистику, треба було добре зрозуміти, яким чином була організована ця статистична служба і яким чином вона отримувала дані для аналізу. Тим не менше, автор заперечує проти ігнорування статистичних даних, а також проти невірної їх тлумачення. Так, не можна очікувати на якийсь секретний архів, який відразу вкаже всю правду, що буде абсолютно адекватно сприйнята науковим загалом, однак тим, що є у розпорядженні науковця, треба скористатися відповідним чином. Отже, новітні архівні дані проливають світло на кількість жертв сталінських репресій, визначають рівень смертності в радянських таборах і суттєво відрізняються від тих припущень, які були опубліковані Конквестом та іншими дослідниками. У історика мало більш вірогідних джерел інформації, аніж архіви правоохоронних органів[11, с. 1147]. Бездоказове визначення Кіпа про 8 млн. особових карток, що зберігаються у фондах ФСБ може викликати логічний висновок про те, що загальна кількість ув'язнених точно відповідає вказаній цифрі. Однак, де є впевненість у тому, що ці картки стосуються лише досліджуваного періоду, залишається під питанням реальна кількість карток, ніким офіційно не визначена і головне – стосуються ці картки лише тих, хто перебував під слідством та засуджених, чи включали також спец поселенців, засланих в адміністративному порядку та ін.

Паруючи критику Кіпа, Віткрофт зосередився на визначенні даних, викладених ним в попередній статті, які викликали заперечення з боку Кіпа. Серед них: наявність серії публікацій товариства «Меморіал», де друкуються статистичні відомості про сталінські репресії, а також

необхідність дослідження регіональних джерел з історії сталінізму. Відповідаючи на друге звинувачення, Віткрофт наводить дані по Томському архіву. Він відзначає, що загальна чисельність населення Томської області складала у передвоєнний період 1,5 млн. осіб і в умовах демографічного росту населення на європейській частині СРСР частка населення Західного Сибіру зменшувалася від 1,5% до 0,5% а період з 1920 по 1927 рр.[11, с. 1148]. Архівні дані вказують, що дані арештів серед населення Томської області значно нижчі за середні по країні, і лише в 1937-38 рр. наближені до загальних даних. Оскільки на території Західного Сибіру було розташовано значну кількість таборів, можна було передбачити більші дані щодо кількості заарештованих, засуджених та ув'язнених, однак загальні дані по області постійно нижчі за середні по країні. Цікаві дані мають породити інтерес дослідників до залучення статистичних джерел з інших регіонів СРСР[11, с. 1149]. Віткрофт подякував Кіпу за уточнення з приводу прийняття в'язнів до таборів та переведення до інших. Автор відстежив тенденцію, що у довоєнний період в'язні надходили «з інших місць ув'язнення», якими Віткрофт вважає в'язниці, а у повоєнний період «з інших таборів НКВС». Оскільки для Кіпа ці дані стали аргументом щодо вірогідності архівних джерел, Віткрофт запропонував свій варіант пояснення такого феномену. Він виділив два типи поселень ув'язнених – виправні табори та виправні колонії. Якщо в довоєнний період переважали в'язниці та табори, то логічно припустити, що надходило до пенітенціарної системи більше, ніж потім пересувалися з одного місця відбування покарання до іншого. В повоєнний період виправні колонії відчутно переважали над таборами. Застосовувалася практика, за якою засуджений потрапляв спочатку до виправної колонії, а лише згодом до табору. Відповідно зросли переміщення засуджених в межах пенітенціарної системи[11, с. 1149].

I, нарешті, відкидаючи положення Кіпа про те, що радянські архівні джерела менш надійні, ніж інші, перевірені джерела, Віткрофт проводить паралелі між радянськими статистичними даними та відомостями про сплату американської мафією податків. Мафія завжди добре знає обсяги своїх прибутків, вона лише не поспішає ділитися цією інформацією з суспільством. Аналогічно, радянські правоохоронні органи, як і американська мафія, мали досить вірогідну статистику затриманих, засуджених, засланих та ув'язнених. Ця інформація як і прибутки американської мафії була секретною і не друкувалася в газеті «Правда» [11, с. 1150]. Оскільки праця засуджених широко використовувалася у народному господарстві, то на секретну статистику правоохоронних органів цілком можна покластися як на надійне джерело з історії сталінських репресій. Крім того, народногосподарська потреба і уявна законність поведінки обслуговуючого персоналу таборів не можуть свідчити про те, що засуджені до таборів фактично засуджувалися до повільної страти. Навіть більше, надмірна смертність серед засуджених була предметом для спеціального розслідування, а адміністрація табору в такому випадку зазнавала покарання. Автор певен, що радянські табори не були таборами смерті і їх не треба плутати з Аушвіцем.

Підводячи підсумки дискусії, Віткрофт погодився з тим, що аргументація Кіпа породила кілька цікавих питань, які стосувалися проблеми повноти та вірогідності даних системи Гулаг, чого не можна сказати про Конквеста, убогі аргументи якого викликають лише подив сучасного дослідника.

Своєрідним підсумком тривалої дискусії з приводу головних питань радянської історії: голодомор, сталінські репресії, стала стаття М.Еллмана «Статистика радянських репресій: декілька коментарів»[12]. Автор визначив для себе кілька головних питань:

кількість звільнених з Гулагу, число розстріляних у 1937-38 рр., смертність в таборах, накопичення та переміщення засуджених в системі таборів, загальна статистика жертв сталінізму.

Стосовно звільнення з Гулагу, автор посилається на статтю Гетті, Ріттерспуна та Земскова, де була вказана велика кількість звільнених з виправних таборів – 5,4 млн. осіб з 1934 по 1952 рр. Найбільші дані стосувалися 1941 та 1942 рр., де звільнення означало спрямування засуджених до діючої армії. Автори статті наголошували, що більше 1 млн. засуджених під час воєнних дій направлялися в армію, хоча і в систему штрафних підрозділів, де рівень бойових втрат був найвищим. Відповідно, майже 350 тис. засуджених було звільнено під час амністії 1945 р. у зв'язку з перемогою у Великій вітчизняній війні. Крім цих джерел звільнення Еллман перераховує наступні: закінчення терміну покарання; перегляд вироку; амністія; тяжка хвороба, яка не дає можливості працювати і лише посилює навантаження на продуктове постачання таборів та охоронну варту [12, с. 1152]. Автор посилається на наказ ОДПУ про порядок звільнення засуджених, не здатних до продуктивної праці 1930 р., а також на те, що в 1934 р. цей наказ було скасовано. В 1939 році дію наказу було поновлено, хоча і з певними обмеженнями, а в 1942 р. всі звільнення через хворобу були скасовані знову, крім повних інвалідів, літніх та жінок з дітьми, тобто тих, кого не можна було використати для праці [12, с. 1152]. За свідченнями Конквеста, цих людей відпускали помирати, ось чому цифра звільнень з таборів була такою завеликою [12, с. 1153]. Таким чином, на думку Еллмана, оскільки перебування в таборі виконувало крім покарання ще економічну функцію, то звільнення з таборів непридатних до роботи покращувало економічні показники системи Гулаг в цілому і кожного табору, зокрема. Такими висновками Еллман фактично підтвердив тезу Віткрофта щодо того, що

надмірна смертність серед в'язнів тягла за собою покарання для начальства табору.

Завершуючи дискусію між Віткрофтом та Конквестом, Еллман підкреслив, що дані Віткрофта на сьогоднішній день більш вірогідні, аніж наведені Конквестом, однак відзначає, що на момент написання своїх базових праць, Конквест не мав у своєму розпорядженні більш вірогідні джерела статистичної інформації, аніж недостовірна радянська офіційна статистика і так звані «літературні дані», тобто свідчення очевидців, емігрантів тощо [12, с. 1156].

Визначаючи загальну кількість жертв сталінізму, Еллман знову повертається до дискусії, що вже, фактично, завершилася: виходячи з демографічних даних, опублікованих в період перебудови та розпаду СРСР, демографічні втрати населення складають близько 10 млн. осіб, а дані Конквеста свідчать про 16-18 млн. чол., що відчутно більше статистики, хоча Конквест і погодився з тим, що його цифри дійсно дещо завищені.

Підводячи підсумки тривалій (більше 10 років) дискусії на сторінках журналу «Soviet studies», згодом перейменованого в «Europe-Asia studies», можна зазначити наступне:

1. Сама дискусія стала можливою лише за умови перебудови в СРСР, під час якої в державі поводилася політика системного засудження сталінщини та сталінізму. Антисталінська кампанія супроводжувалася публікаціями документів, що стосувалися масштабів сталінських репресій, Голодомору, демографічних втрат населення. Нові дані відчутно розходилися зі статистикою, наведеною у фундаментальних радянологічних працях Р.Конквеста, Дж.Мейса та інших.

2. С.Віткрофт, узагальнивши опублікований статистичний матеріал, а також отримавши доступ до колись секретних архівів НКВС-ОДПУ, виступив з програмною статтею, де брав під сумнів основні положення публікацій Конквеста, особливо його книг «Жнива скорботи» та

«Великий терор». Звинувачення стосувалися того, що автор книг свідомо завищив обсяги демографічних втрат населення СРСР внаслідок сталінського терору, чим негативно вплинув на подальший розвиток радянології, оскільки його праці носили програмний характер.

3. Відповіді Р.Конквеста, М.Еллмана та інших свідчили про те, що проти порушувача спокою у вигляді Віткрофта створено потужну опозицію, автори якої практично відразу перейшли до прямих звинувачень опонента у професійній непридатності, довільному перекрученню та фальсифікації фактів. Спроба Віткрофта звертатися до офіційних статистичних даних не переконала потужну опозицію, яка почала наполягати на низькій вірогідності радянської статистики, великій розбіжності в цифрах статистики різних років щодо обсягів втрат населення СРСР довоєнного періоду. Конквест, Кіп та Еллман стверджували, що у вивченні сталінського терору більш вірогідні так звані «літературні джерела», тобто свідчення очевидців, емігрантів, дані розвідки тощо. Оскільки літературні дані давали можливість обґрунтувати будь-які цифри демографічних втрат СРСР, опоненти позбавили Віткрофта головного аргументу: посилення на радянські архівні джерела.

4. З приводу Голодомору практично відразу виникли протилежні концепції: Віткрофт наполягав, що голод не був цілеспрямованою політикою радянської влади, спрямованої на знищення власного населення, а є збігом трагічних обставин; позиція Конквеста залишилася незмінною – голод є Голодомором, ця політика є злочином радянського керівництва проти людства в цілому як геноцид українського народу, який найбільше постраждав від Голодомору. Відповідно, Віткрофт наполягав на тому, що на момент голоду держава не мала запасів зерна, достатніх для надання допомоги голодуючим, лише тактичний резерв, якого було абсолютно недостатньо. Додатковим аргументом на заперечення

Голодомору як державної політики Віткрофт наводить факти державної допомоги голодуючим протягом 1933-1934 рр. Конквест був певен, що Радянський Союз мав великий державний запас зерна більше ніж у 4,5 млн. тонн, якого цілком вистачило б на врятування селянства від голодної смерті, однак держава злочинно продавала цей хліб за кордон, прирікаючи селянство на голод.

5. Загальну кількість втрат від Голодомору обидві сторони виводять з загальної радянської статистики. Дискусійними виявилися питання загальної кількості населення СРСР за фальсифікованими даними переписів населення довоєнного періоду; обсягів демографічних втрат населення в цілому і від Голодомору зокрема. Оскільки учасники дискусії використовували різні джерела та методи отримання статистичної інформації, то різницю між 4-5 та 16-18 млн. чол. подолати не вдалося. Жодна із сторін не брала до уваги аргументи іншої, наполягала на своїй правоті і в результаті дискусії компроміс знайдений не був. Зрозуміло, що Віткрофт і його опоненти не приховували факту голоду в головних зернових районах країни, однак наслідки голоду виявилися аж надто різними.

6. Загальний тон дискусії свідчив про те, що радянологи вкрай негативно ставилися до критики усталених концепцій та теорій, сформульованих щодо СРСР та радянського режиму ще в період «холодної війни». Найменші спроби поставити їх під сумнів відразу викликали жорстку критику, часто далеку від наукової, навіть за умови достатньо серйозних аргументів на користь «ревізіоніста». Там де наукових доказів не вистачало, захисники старих ідей починали вимагати від історика «не бути гіпнотизованим архівними даними». Новим явищем в дискусії стала участь радянських та пострадянських істориків. Для радянологів не було секретом, що не зовсім чисті на руку радянські науковці та публіцисти видають перекладену радянологічну інформацію за свій оригінальний продукт. Однак,

враховуючи такі обставини, для захисників старого саме такі взірці відвертого плагіату стали додатковими аргументами у дискусії, оскільки в угоду моменту, в пошуках дешевої сенсації, виводили обсяги жертв сталінізму на рівень малоймовірної фантастики.

7. Протягом 10 років зарубіжні вчені так і не змогли для себе з'ясувати головні обставини Голодомору – чи був він взагалі? Чи була це свідомо політика сталінського керівництва? Які втрати понесло населення в результаті голоду? Як корелюються ці дані з загальними масштабами репресій в країні? Нагадаю, що остання публікація цієї дискусії була видана в 2002 році.

Список посилань

1. S.G.Wheatcroft. More light on the scale of repression and excess mortality in the Soviet Union in the 1930s // Soviet studies. – 1990. – Vol.42. - N2. – P. 355-367.
2. M.Ellman. A note on the number of 1933 Famine victims / // Soviet studies. – 1990. – Vol.43. - N2. – P. 375-379.
3. R.Conquest. Excess deaths and camp numbers: some comments // Soviet studies. – 1991. – Vol.43. - N5. – P. 949-952.

4. M.Ellman. On sources: a note // Soviet studies. – 1992. – Vol.44. - N5. – P. 913-915.
5. S.G.Wheatcroft. A further note of clarification on the Famine // Europe-Asia studies. – 1997. – Vol.49. - N3. – P. 503-505.
6. R.Conquest. Victims of Stalinism: A comment // Europe-Asia studies. – 1997. – Vol.49. - N7. – P. 1317-1319.
7. J.Keep. Wheatcroft and Stalin's victims: Comments // Europe-Asia studies. – 1999. – Vol.51. - N6. – P. 1089-1092.
8. S.G.Wheatcroft. Victims of Stalinism and the Soviet Secret police: the comparability and reliability of the archival data – not the last word // Europe-Asia studies. – 1999. – Vol.51. - N2. – P. 315-345.
9. R.Conquest. Comment on Wheatcroft // Europe-Asia studies. – 1999. – Vol.51. - N8. – P. 1479-1483.
10. J.Keep. Wheatcroft and Stalin's victims: Comments // Europe-Asia studies. – 1997. – Vol.51. - N6. – P. 1089-1092.
11. S.G.Wheatcroft. The scale and nature of Stalinist repression and its demographic significance: on comments by Keep and Conquest // Europe-Asia studies. – 2000. – Vol.52. - N6. – P. 1143-1159.
12. M.Ellman. Soviet repression statistics: some comments / // Europe-Asia studies. – 2002. – Vol.54. - N7. – P. 1151-1172.

